

Tarih ve GÜNce

Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi
Journal of Atatürk and the History of Turkish Republic
Sayı: 6 (2020/Kış), ss. 5-34.

Geliş Tarihi: 10 Aralık 2019

Kabul Tarihi: 31 Ocak 2020

Araştırma Makalesi/Research Article

YUGOSLAVYA DÖNEMİNDE BOŞNAK GÖÇLERİ (1919-1929)

Fahriye EMGİLİ*

Öz

1918 yılındaki Versay Antlaşması'nda ise, ülkenin asıl sahibi olan Boşnakların fikri dahi sorulmadan, buranın millî ve siyasî birikimi ve hakları göz ardı edilerek, Bosna-Hersek "Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı'na (SHSK)" köle ülke mahiyetinde peşkeş çekilmiştir. Böylece, Bosna'da yaşayan önemli miktardaki Müslüman Boşnak milleti devletin kurucu unsuru olma imkânından mahrum edilmiştir. Bu aşağılayıcı şartlar içerisinde, 1919-1929 yılları arasında Hırvatlar ve Sırlar, Boşnaklar'a her türlü zulmü reva görmüş ve kendi menfaatleri doğrultusunda Boşnaklar'ı siyasî, dinî ve toplumsal anlamda istismar etmişlerdir.

Yugoslavya Krallığı, Boşnaklar ve diğer Müslümanlar göz ardı edilerek, güya Sırp, Hırvat ve Sloven milletlerinin eşit hak sahibi olduğu bir ülke olarak inşa edildiyse de, dış güçlerden yüz bulan Sırlar, 1921'den itibaren Yugoslavya'da ana unsur olduklarını iddia ederek kendi milliyetçiliklerini devletin resmî ideolojisi olarak benimsetme çabası içine girdiler. Bu vâdide Sırlar, Karadağlılar'ı da yanlarına aldılar. Dolayısı ile de Boşnaklar kendi kültür, din ve toplum özelliklerini ifade ve yaşama imkânını bulamadılar. Ülke içinde yaşanan işbu Sırp-Hırvat çekişmesi, Krallık Yugoslavyası'nda Müslümanlar'ın üzerindeki baskıyı ciddi ölçüde arttıran önemli bir unsur oldu. Bu dönemde, ülkenin hâkim unsuru konumuna gelen Sırlar tarafından Boşnaklar'ın siyasî, millî ve dinî kimliğine yönelik şiddet ve ayrımcı siyaset son raddesine kadar vardırılmış; ferdî zulmün, işkencenin, cinayetlerin, mülk ve mal yağmasının günlük hayatın olağan bir parçası hâline gelmesine ek olarak Şahoviçi ve benzeri rastgele katliamlar Boşnaklar'ı Türkiye'ye sığınmaya sevk etmiştir.

Bu çalışmada, 1919-1929 yılları arasında Boşnaklar'ın göçlerine-kaçmalarına yol açan siyaset, iktisat ve kültür sebepleri, belgelere ve olaylara dayanılarak ele alınacaktır.

---

* Doç. Dr., Mersin Üniversitesi, femgili@gmail.com, ORCID ID: 0000-0002-3805-7358.

Anahtar Kelimeler: Boşnak, Bosna, Hersek, İslam, Kültür, Sultan Fatih Sultan Mehmed, Türk-Osmanlı İmparatorluğu, Türk, Çıkış, Toplu Cinayet, Birinci Dünya Savaşı, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Versay, Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı, Montenegrans

The Bosniak Exodus during the Period of Yugoslavia (1919-1929)

Abstract

In 1918 at the Versailles Conference, without even consulting the Bosniaks and ignoring their national and political assets and rights, Bosnia was delivered to the “Serbian, Croatian and Slovenian Kingdom” in a status of a slave-victim country.

Therefore, the Muslim Bosniak nation, which at the time had a considerable population, was denied the status of a founding nation. In these degrading circumstances, the Croatians and the Serbians applied all kinds of cruelties and exploited the Bosniaks in favours of their own interests.

Although Yugoslavia had been created with the presumption where shall exist an environment of equality, spoiled by some foreign powers, the Serbians started to advance their dominance and tried to force the state to accept it as a formal ideology. In these efforts, the Montenegrans were won over. Therefore, the Bosniaks were unable to express and enjoy their own cultural, religious and political rights. That Serbian-Croatian rivalry, which was dominant within the country, was a very important oppressive element.

At his era, the Serbians who had become the dominant element of the country, applied extreme oppressions on the Bosniak national and religious identities which evolved in personal prosecutions, tortures, murders and plunder of all kinds of properties as a part of the daily life. These circumstances and the occasional mass murders such as in Šahovići forced the Bosniaks to seek asylum in Turkey.

In this article, the political, economic and cultural factors which forced the Bosniaks to exodus between 1919-1929 shall be discussed, based on the facts and documents.

Keywords: Bosniak, Bosnia, Herzegovina, Islam, Culture, Sultan Mehmed the Conqueror, Turkish-Ottoman Empire, Turkish, Exodus, Mass Murder, First World War, Austria-Hungarian Empire, Versailles, Serbian, Croatian and Slovenian Kingdom, Montenegrans

Giriş

Bosna ve Hersek¹, milattan çok önceki dönemlerden başlayarak, İilir, Romalı, Kelt, Got, Pers, Hun, Avar, İslâv, Kuman, Peçenek² ve Oğuz-Türk boyları gibi birçok farklı soya ve ekinine, geçici veya kalıcı olarak ev sahipliği yapmıştır. ³ Elbette ki bunların izleri kalmıştır. Ancak, kalıcı mührü, sırasıyla Romalılar, Avarlar, İslâvlar ile Oğuz Türkleri bırakmışlardır. Boşnaklar, Osmanlı Türkleri'nin dervişleri ve akıncıları ile olan ve müspet etkiler uyandıran ilk temastan sonra, İslâm'ı ve İslâm ekinini yavaşça benimsemeğe başlamışlardır. Daha sonra da, 1463 yılında, Yayçe ovasında kitle hâlinde Müslüman olma hâdisesini takiben İslâm'ı yaygın olarak kabûl etmişlerdir. Bu mukadder günden itibaren de yeni ve özgün bir Boşnak milleti ve ekinini gelişmeğe başlamıştır.⁴

Ne yazık ki, Boşnak milletin ve muhteşem ekininin varlığını, siyasî sebeplerle inkâr edip yok etmek üzere, sömürgeciler müştereken ve çok acımasız bir şekilde çalışmaktadır. 1878 Osmanlı-Rus Savaşı'ndan sonra imzalanan Berlin Antlaşması ile, büyük devletlerin Avusturya'yı arkalamasıyla da, Osmanlı idaresinden çıkan Bosna-Hersek, 1878'den 1908'e kadar Habsburg Monarşisi'nin idaresinde ve kâğıt üzerinde Osmanlı toprağı idi.

1878 yılında düzenlenen Berlin Kongresi'nde Osmanlı Devleti'nin Bosna'da asayışı sağlayamadığı gerekçesiyle, bunu sağlamak üzere Bosna'nın Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun idaresine, "Bosna'yı medenileştirmesi düşüncesiyle" verilmesi kararlaştırıldı. Ardından Avusturya ordularınca Bosna'nın işgali ile Saraybosna şehrine giren Avusturya-Macaristan'ın orduları başkomutanı General Filipoviç'in ilk icratı Bosna'da Divan-ı Harb mahkemesi kurarak işgale karşı gelenleri yargılamak, Bosna'da Türkçe eğitim veren halk okullarını kapatmak ve Türkçe yayınları yasak etmek oldu. Daha sonraki dönemde de Avusturya-Macaristan Boşnak-Türk bağıni yok etmek üzere her türlü baskıyı ve zulmü uyguladı.

Bosna-Hersek, Avusturya-Macaristan'ın Bosna'yı 1908'de ilhakından, Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar olan dönemde Avusturya-Macaristan

¹ Bundan sonra Bosna olarak anılacaktır.

² Bugünkü Bosna-Hersek bölgesinin büyük bir kısmına 5. asırda Hunlar ve 6. yüzyılda Avarlar sahip olmuşlardır. Daha sonraki süreçte ise Peçenekler, Mora havzasında ve Hersek'te hüküm sürmüşlerdir. Peçenekler ile Kumaların birbirleriyle mücadele etmesi sonucunda 1091'de "Kuman-Peçenek Türk Federasyonu" yıkılmıştır ve birliğin yıkılmasıyla Peçeneklerin çoğu Bosna-Hersek'e yerleşmiştir. Bkz. . İlker Alp, "1990'larda Yugoslavya ve Bosna-Hersek", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.1, S.1, Ocak-2011, s.11.

³ Mustafa Kahramanyol, *Bosna ve Boşnaklar, Türkiye Günlüğü*, Ankara, 2019, Sayı 137, s.11-137.

⁴ Kahramanyol, *a.g.m* , s.11-137.

idaresinde kaldı. 1918'de ise Versay Antlaşması'yla, "*Sırp, Hırvat ve Sloven Krallığı (SHSK)'nın*" bir parçası oldu.

Öteden beri, çevre ülkelerde yaşayan İslâvlar, Boşnaklar'ın kendilerinin milli bir parçası olduğu iddiasını durmaksızın ileri sürerek bunu zorla benimsetmeğe çalıştı. Bu uğurda savaş, işgâl, siyasî baskı, beyin yıkama, zorla din değiştirme, göç ettirme, kundaklama, göçmen getirme, mallara el koyma, hapis, öldürme, soykırım vs yöntemler pervasızca uygulanmıştır.

1919 yılında Versay'da toplanan sömürgeciler, daha sonra Yugoslavya olarak ad alacak bir devlet kurdular ve idaresini Sırp'lar'a verdiler. Bosna da bu yeni devletin bir parçası oldu. İşbu devletin kuruluşu Versay'da olgunlaştırılırken, Sırp'lar, Hırvatlar ve Slovenler, kurulacak devletin şekli, işleyişi ve halkların hakları konularında kendi aralarında müzakerelerde bulunmakta idiler. Ancak, o zamanlar, Boşnaklar'a söz hakkı verilmemiştir.⁵

1918'de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu çözüme sürecine girince, Sloven, Hırvat ve Sırp aydınları ve siyasetçileri, bütün Slav halklarının bağımsız bir devlet içinde toplanması için harekete geçtiler.⁶ Sırbistan, kendisine biçtiği Güney Slavlarını birleştirme görevini yerine getirmek için, işin başını çekti ve Aralık 1918 tarihinde, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı, Velihaht Prens Aleksandar tarafından ilân edildi.⁷ Yeni krallığın toprakları Sırbistan, Karadağ, Hırvatistan, Slovenya, Dalmaçya, Bosna- Hersek ve bir kısım Banat topraklarından meydana gelmekteydi.⁸ İşbu yeni devlet, siyasî varlık olarak, Boşnakları, Karadağlıları ve Makedonları dışarıda bırakan bir ad almıştı.

Wilson Prensipleri'nin 10. Maddesi, "*Avusturya Macaristan halkından isteyenlere otonomi verilmesi*"; 11. Maddesi, "*Romanya, Sırbistan ve Karadağ'ın tahliyesi ile Sırbistan'a denize mahreç verilmesi ve Balkan yarımadasının sınırlarının milliyet esasına göre çizilmesi*"ni öngörüyordu. Ancak, Bosna Hersek'e böyle bir

⁵ Kahramanyol, *a.g.m.*, s.11-137.

⁶ Bkz. Bosna-Hersek'te bu konuda çalışmalar için, *Sarajevski List*, brj. 238, 2 November 1918.

⁷ 1980'lerden sonra Yugoslavya'da ortaya çıkan etnik çatışmalar ve Yugoslavya'nın dağılma sürecinde yaşananlar için bkz. Alp, "1990'larda Yugoslavya.....", ss.1-50, Ersin Kalaycıoğlu, "*İki Dünya Savaşı Arasında Balkanlar'da Milliyetçilik Akımları*", Murat Sarıca Anısına Sempozyum, Aybay Yayınları, 30-31 Ocak 1993, İstanbul, 1993, s. 60; Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda, Haziran 1918'de, Sırbistan, Karadağ ve Avusturya-Macaristan'ın Güney Slav eyaletleri temsilcileri Corfu Paktı'nı imzalayarak, Karacorçeviç ailesinin liderliği altında bir birlik oluşturmaya karar vermişlerdi. Ekim 1918'de, Zagreb'de Yugo-Slav (Güney Slav) Millî Konseyi kuruldu. Kasım ayında da, Karadağ Millî Meclisi Karadağ Kralı Nikola'yı tahtından indirerek, Sırbistan'a katıldığını ilân etti. 1921 Anayasası ile de, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı kuruldu ve başına da Sırbistan Kralı Aleksandar getirildi. Bkz. Saybaşı-Özcan, *a.g.e.*, s. 164; Soysal, "Balkanlar'daki Milliyetçilik...", s. 9.

⁸ Mehmedalija Bojić, *Historija Bosne i Bošnjaka*, Šahinpašić, Sarajevo, 2001, s. 171-172.

imkân verilmedi ve bu eski Osmanlı eyaleti, yeni kurulan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'nın sınırları içinde olmak mecburiyetinde bırakıldı.⁹

Homojen bir yapıya sahip olmayıp birçok etnik ve dinî çeşitliliği ve tarihsel geçmişi farklı olan devletlerden bir araya gelen Yugoslavya'da nüfus dağılımı: Sırlar (% 43), Hırvatlar (% 23), Slovenler (% 8,5), Boşnaklar (% 6), Makedonlar (% 5), Arnavutlar (% 3,6), Almanlar, Macarlar, Ulahlar, Yahudiler, Çingenerler (toplam % 14) şeklindeydi.¹⁰

Krallığın kurucu unsuru arasında yer almamış olan ve Bosna-Hersek'te yaşayan önemli miktarda Müslüman'ın varlığı, Hırvatlar ve Sırlar açısından gerilimi arttıran önemli unsurdu. Açıktır ki, ülkede siyasî bir birlikten söz edilemezdi. Mevcut olan kırk kadar partiden ikisi dışında, diğerlerinin etnik temelde olması,¹¹ ülkenin içinde bulunduğu karmaşayı yansıtmaktaydı. Etnik esasa dayanmayan iki partiden biri Demokrat Parti, diğeri ise Yugoslav Komünist Partisi idi. 28 Kasım 1920'de yapılan seçimleri Demokrat Parti kazanmış, Sırp milliyetçisi olan Sırbistan Radikal Halk Partisi ikinci ve Yugoslav Komünist Partisi de seçimden üçüncü olarak çıkmıştı.¹² Sırp Radikal Partisi ile Demokrat Parti'nin koalisyon kurmaları sayesinde SHS Krallığı'nın ilk hükûmeti kurulmuştu.¹³ Bu hükûmetin başbakanlığına da, Sırp Radikal Partisi'nin başkanı Nikola Paşiç tayin olunmuştur. Ancak, Demokrat Parti, zamanla, Sırp milliyetçiliğine yönelik söylemleri ile önemli bir değişime uğradı ve Sırlar 1921'den itibaren idarî anlamda egemen unsur oldular.¹⁴

Hırvatların ve Slovenlerin federal bir yapıyı istemeleri, Sırların daha üniter bir devlet yapısını istemeleri aralarındaki bitmek bilmeyen çekişmelerin sebeplerinden biriydi. Ülkede egemen unsur hâline gelen Sırlar, karışıklıkları

⁹ Bojić, *a.g.e.*, s. 172; Tanıl Bora, *Milliyetçiliğin Provokasyonu*, Birikim Yayınları, İstanbul, 1995, s. 34-42; Tanıl Bora, *Bosna Hersek: Yeni Dünya Düzeni'nin Av Sahası*, 2. Basım, Birikim Yayınları, İstanbul, 1999, s. 36.

¹⁰ Joseph Rothschild, *East Central Europe Between the Two World Wars*, C. IX, Peter F. Sugar ve Donald W. Treadgold (ed.), *A History of East Central Europe*, University of Washington Press, 1974, s. 202-203; Bora, *Milliyetçiliğin...*, s. 39.

¹¹ Anita L.P. Burdett, (ed.by), *The Historical Boundaries Between Bosnia, Croatia, Serbia: Documents And Maps 1815-1945*, Archive Editions, 1995, s. 620.

¹² Yugoslav Müslüman Örgütü (JMO) de bu seçimlerde 24 milletvekili çıkararak parlamentoda Müslümanları temsil etmekteydi. Bkz. Burdett, *a.g.e.*, s. 620.

¹³ SHS Krallığı'nın siyasî hayatı, 1921-1928 arası Parlamenter Demokrasi; 1928-1934 arası Kral Aleksandar'ın diktatörlük yönetimi; 1934-1941 arası merkezî devletler işğaline kadar süren dönem olarak sınıflandırılabilir. Bkz. Mithat Baydur, *"Yugoslavya Ekseninde Bosna-Hersek 1918-1939"*, *Bosna-Hersek*, TDAV Yay., İstanbul, 1992, s. 41.

¹⁴ Altan Deliorman, *Yugoslavya'da Müslüman Türk'e Büyük Darbe*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1976, s. 205-206.

önlemek yerine, kurucu unsurlar arasında yer almayan ve toprak sahibi olan unsurların ellerinden bu toprakları almak için yeni uygulamalar ve yasalar oluşturmuş, eğitim ve kültür alanında çeşitli baskılar uygulayarak, diğer toplulukların milli varlıklarını devam ettirmelerine engel olmuşlardır. Bütün bunlar ise, mevcut gerginliği daha da tırmandırmıştır. Görüldüğü üzere, Yugoslavya'daki en büyük çatışmalar, hâkim milletlerden olan Sırlar, Hırvatlar, Slovenler ve Boşnaklar arasında yaşanacaktır.

1.Boşnakların Yugoslavya'dan Göç Etme Sebepleri

a)Siyasi Sebepler

Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı (SHS)'nda Boşnakları zorlu günlerin beklediğini, krallığın daha ilk günlerdeki tutumu göstermekteydi. SHS Krallığı'nın ilk Başbakanı Sırp Stoyan Protiç, Boşnaklara karşı düşmanca bir his beslediğini, 1917'de söylediği şu sözlerle ifade etmişti: *"Bosna'yı bize (Sırbistan'a) bırakın. Bizim Bosna ile ilgili çözümümüz vardır. Ordumuz Drina nehrini geçince, Türklere 24 saat, en çok da 48 saat süre verecektir. Daha önce Sırbistan'da yaptığımız gibi, verilen süre içinde'dedelerinin dinine' geri dönmeyen Boşnakların hepsi kesilecektir."*¹⁵

Müslümanların can ve mal güvenliğine ilişkin meselelerin krallığın ilk yıllarında başladığını, hem ülkeyi yöneten kişinin yukarıda açıklanmış olan canavarca ifadesi, hem de konu ile ilgili diğer belgeleri barındıran arşiv kayıtları desteklemektedir. Avusturya- Macaristan ordusu bu bölgeden gittiğinden beri, Müslümanlar için can ve mal güvenliğinin çok daha kötü bir döneme girdiği belgelerle ifade edilmektedir. Ortodokslar tarafından Müslümanların evini yakmak, Müslüman ağaları ve beyleri öldürmek ve mallarını yağmalamak birer şeref ve kahramanlık fiili olarak sayılıyordu. Meselâ, SHS Krallığı'nın kuruluşundan hemen sonra, Bosanska Gıradiška Belediyesi'nin sınırları içerisinde bulunan bütün Müslüman toprakları yağmalanmış, Gireded'den, Gaşiçe'ye kadar olan bölgedeki tüm evler, bir gece içinde yakılıp yıkılmıştır.¹⁶

Müslümanlar, hiçbir sebep olmadan öldürülmekteyken, SHS Krallığı içinde Müslümanların geleceğinin ne olacağına ilişkin tartışmalar saman alevi

¹⁵ Mirko Grmek, Marc Gjidara ve Neven Šimac, *Etničko Čišćenje: Povijesni Dokumenti o jednoj Srpskoj Ideologiji*, çev. Ivan Gotthard Škiljan, Zagreb, 1993, s. 82; Erhan Türbedar, "Boşnakların Tarih İçinde Uğradığı Mezalimler", *Uluslararası Suçlar ve Tarih 1*, ASAM, Ankara, 2006, s. 194.

¹⁶ *Arhiv Grada Sarajevo (AGS), ZPO, O-ŞA-1.*

gibi sürüyordu. Meselâ, 1919 yılında Pılav ve Gusinye’de yaşayan Müslümanlardan 450’ye yakın kişi bir gecede öldürülmüştü. Devletin bu cinayetleri durdurmak için herhangi bir önlem aldığı da yoktu. Müslümanlar, SHSK Hükûmeti’ne gönderdikleri bir mektupta, Sancak’ta ve Makedonya’da yaşayan Müslümanların üzerindeki bu vahşetin durdurulmasını, Müslümanların asılsız iddialarla tutuklanmasına son verilmesini ve âdil bir şekilde devlet kurumlarında istihdam edilmelerini istemektedirler.¹⁷

Boşnakların nüfus olarak çoğunluğu oluşturduğu Saraybosna’da, siyasî yetkiyi kullanma açısından da sıkıntılar baş göstermekteydi. Ard arda gelen yeni millî yönetimler, giderek uzlaşmaz bir görüş benimsiyorlardı. Bu rejimlerin idaresindeki bir azınlık mensubunun durumu, imparatorluk dönemlerinden çok daha kötü olabiliyordu. Nitekim Avusturya-Macaristan yönetiminin yapmadığı şeyi, SHS Krallığı’ndaki yönetim yaptı. Bu yönetim, Saraybosna şehrinin idaresi için 13 Sırp Ortodoks, 13 Katolik ve 9 Müslüman üyeden oluşan bir meclis tayin etti. Saraybosna kurulduğundan beri ilk defa olmak üzere, şehrin belediye başkanlığı için Müslüman biri seçilmiyordu.¹⁸ Bu durum tüm Müslümanlar arasında, olumsuz bir etki yaratmıştı.¹⁹ Ayrıca Boşnaklara yönelik “Asya’ya gidin”, “Asya’ya göç edin”, “Türkler Asya’ya” propagandası da gün geçmeksizin şiddetle yapılmaktaydı.²⁰

Yugoslavya’daki Türk ve Müslüman topluluklarının göçe yönelmelerine zemin oluşturan unsurlardan biri de Türkiye ile Sırp- Hırvat-Sloven Krallığı arasındaki siyasî gerginlikti. İki ülke arasındaki siyasî gerginliğin kaynağı Lozan Barış Konferansı’na dayanmaktaydı.²¹ Gerginlik, 1. Dünya Savaşı’nın taraflarından biri olan Yugoslavya’nın Lozan Barış Anlaşması’nı imzalamamış olmasından kaynaklanıyordu. Bu gerginlik, 28 Ekim 1925 tarihinde Ankara’da imzalanan Dostluk Antlaşması ile sona erdirilmiştir.²²

¹⁷ Hajruddin Čengiç, *Borba za Opstanak Bošnjaka u Sandžaku 1919-1926 godina*, Istina o jusufu Mehonjiću i Husejinu Boškoviću, Euro MH Komerc, Sarajevo, 1999, 34-35.

¹⁸ AGS, ZPO, O-ŞA-1.

¹⁹ AGS, ZPO, O-ŞA-1.

²⁰ Atıf Purivatra, *JMO u Političkom životu Kraljevine SHS*, Sarajevo, 1977, s. 29-31.

²¹ SHS Krallığı Lozan Konferansı’na katılmış ancak antlaşmayı imzalamamıştı. Konferans görüşmelerinde SHS Krallığı ile ilgili olarak bkz. *Türk Parlamento Tarihi, TBMM-II. Dönem, 1923-1927*, C. 1, haz. Kazım Öztürk, TBMM Yay., Ankara, s. 29, 68, 13, 454; 23 Temmuz 1923 tarihli Lozan Konferansı Nihai Senedinin imzalanmasına dair protokol için bkz. *Düstur*, Tertip 3, C. 5, İstanbul 1322 (1917), s. 263-264.

²² Hikmet Öksüz, “İkili İlişkiler Çerçevesinde Balkan Ülkelerinden Türkiye’ye Göçler ve Göç Sonrası İskân Meselesi (1923-1938)”, *Atatürk Dergisi*, C. III, S. 1, 2000, s. 183-184.

İki savaş arasındaki dönemde, Boşnakların göç etmesinin en önemli sebeplerinden birisi, etnik temizleme için kullanılan katliamlardır. Özellikle, 1924 yılında Demokrat Parti iktidarı döneminde, Karadağlı Sırpların gerçekleştirdiği Şahoviç (Šahovići) katliamı, Boşnakların göçlerinin en acı boyutunu oluşturur. Sancak bölgesinin Akova bölgesindeki Şahoviçi köyünde, Kurban Bayramı'na denk gelen 10 Kasım 1924'te 600-750 Boşnak plânlı bir şekilde öldürülmüştü.²³ Boşnakların elinde silâh olmadığı için katliamı yapanlar, herhangi bir direnişle karşı karşıya kalmadılar. Şahoviçi'de nüfusun yüzde 73'ünü Boşnaklar oluşturmaktaydı. Burada sadece öldürme değil, tecavüzler, soygunlar da yaşanmıştı. Bu katliamın sağ kalabilen tanıkları, küçük çocukların annelerinin gözleri önünde kesildiğini, insanların samanlık içinde diri diri yakıldığını, imamların alnuna haç kazıyıp öldürüldüklerini ve Kurban Bayramı nedeniyle kurban kesen Boşnakların ise bir grup tarafından ağaca asılıp, kurban gibi kesildiğini anlatmışlardı.²⁴

Bu katliamlar, SHS Krallığı döneminde, Boşnakların Türkiye'ye olan göçlerinin en önemli sebeplerinden biridir. Müslümanların göçlerinde, iktisadî sıkıntılar ana sebep gibi gösterilse de, asıl sebepler dinî ve siyasî idi. 1924 yılı Müslümanlar için en acı yıl olmuş ve hükümet tarafından geceli gündüzlü göç ettirme siyaseti izlenmiştir.²⁵ Devletin göç etmek için izin talebinde bulunan, göç giderlerini karşılayabilmeleri koşuluyla izin vereceğini bildirmesi, Boşnaklar için geriye arazi ya da diğer emlaklarını değerinin altında meblağlara satıp göç etmek, tek çare olarak kalıyordu. Bölgeyi terk edenlerin sayısı da devlet tarafından gizli tutulmuştu.²⁶ Krallık diktatörlüğünün ilân edildiği 1929'dan sonra da artan baskı, zulüm ve katliamlar dolayısıyla, Müslümanlar göç etmek üzere yollara düşmüştür. Güney Sırbistan'dan göç etmek üzere hazırlanmış olan bu muhacirlerin sayısı 200.000 idi. Bu muhacirler, kafileler hâlinde Selânik üzerinden vapurla doğruca İzmir'e ve oradan da Anadolu'nun çeşitli illerine sevk edilmişlerdir.²⁷

²³ Harun Crnovršanin-Nuro Sadiković, *Sandžak-Probljena Zemlja: Bosna, Sandžak i Kosovo Kroz Historiju*, Bosanska Riječ, Tuzla, 2001, s. 303.

²⁴ Ulvija Mušović, "Osamdeset Godina od Zločina Nad Muslimanima u Šahovićima", *Danas*, 23 Kasım 2004.

²⁵ *Ministarstvo socijalne politike. Iseljenička služba, Izveštaj Narodnoj skupštini za 1926/27 god.*, Beograd, 1928, s. 39-40; *Arhiv Jugoslavija (AJ)*, Yugoslavija Ambasada u Turskoj (370), Dosya: 9, Birim: 42, Sayfa: 749, 398-1, Položaj Turaka u Jugoslaviji, s. 7-8; *AJ*, 14-76-257.

²⁶ Čengić, *a.g.e.*, s. 430.

²⁷ *Cumhuriyet*, 5 Kanûn-ı sâni 1929, s. 1.

b)İktisadî Sebepler

Krallığın ilk yıllarında, tarım reformu uygulaması, Müslümanların göç etmelerindeki iktisadî sebeplerden en önemlisini oluşturmaktadır. 25 Şubat 1919'da çıkarılan tarım reformu yasası ile, büyük arazi sahiplerinin toprakları komik bedeller karşılığında kamulaştırılarak köylülere dağıtılmıştı.²⁸

1. Dünya savaşından sonra devlet toprak reformu ile Sancak'ta ve Bosna'da yaşayan Boşnakların ve Kosovalı Arnavutların²⁹ topraklarına zorla el koymuştur. Bu uygulama ile, Bosna'da yaşayan Boşnakların, verimli toprakları elinden alındı ve bunlar 249.518 Sırp ailesine bedava olarak dağıtıldı.³⁰ Sırplarla Karadağlıların yaptıkları baskılardan dolayı çok sayıda Müslüman Boşnak ülkesini terk etmek zorunda kalmıştır.³¹ Bu uygulamalar Türk, Boşnak, Arnavut ve Makedonları çok olumsuz etkileyecek, Makedonya, Kosova, Sancak ve Karadağ'daki Müslümanlardan 231.098 hektar toprak alınacaktır. Böylece hem nüfus, hem de toprak anlamında dengeler Sırpların lehine değişecektir.³²

Müslümanların istimlâk edilen topraklarına karşılık olarak ödenen para, bir yıllık üretimden elde edilecek geliri bile karşılamaktan uzaktı.³³ Böylece,

²⁸ Richard F. Nyrop (ed.by), *Yugoslavia A Country Study*, United States of America, 1982, s. 25.

²⁹ Arnavutların topraklarına zorla el konularak, evlerine kolonistler yerleştirilmişti. Kolonistlere, devlet tarafından silâh da temin edilme yoluna gidilmiştir. Ayrıntılar için bkz. M. Obradović, *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu 1918-1941*, Priştina, 1981, s. 153, 210, 215, 220. Tüm Kosova bölgesine, 58.263 kolonist yerleştirilmiştir.

³⁰ H. Crnovršanin, -Sadiković, Nuro, *Sandžak-Probljena Zemlja: Bosna, Sandžak Kosovo Kroz Historiju, Bosanska Riječ*, Tuzla, 2001, s. 293.

³¹ II. Balkan Savaşı'nın sonunda imzalanan Bükreş Barış Antlaşması ile Sırp Manastır, İştıp, Üsküp ve Priştine'yi almışlardı. Yunanistan ise Güney Makedonya'nın büyük kısmını ve Batı Trakya'nın bir kısmını ele geçirmiş, Karadağ da Plevne ve Cakova'yı almıştı. Bu barış antlaşmasıyla Sırbistan, Yenipazar'ın büyük bir kısmını Karadağ'a vermiş ve 7 Kasım 1913'te Belgrad'da imzalanan antlaşmayla toprak paylaşımı teyit edilmiştir. Ayşe Özkan, *Bağımsızlıktan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'na Sırp (1878-1918)*, IQ Yayınları, İstanbul, 2013, s.300-301.

³² Ayşe Özkan, "I. Dünya Savaşında Sırbistan'ın Müslümanlara Karşı Tutumu", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 7 Sayı 14, Yaz 2014, s.65. Aslında Sırbistan'ın Balkanlar'daki Müslümanlar aleyhine toprak sahiplenmeleri ve diğer siyasi baskıları 1878 Berlin Antlaşması ile başlamıştı. 1878 Berlin Antlaşması ile bağımsızlığını kazanan Sırbistan aynı zamanda bu antlaşmayla topraklarını da genişletmişti. Ülkesine yeni katılan yerlerdeki Müslümanların hakları Berlin Antlaşması ile güvence altına alınmış olsa da, Sırbistan bu duruma aldırılmayarak Müslümanların emlakına el koymaya başlamış, çeşitli kanunlar çıkararak da bunu tescillemiştir. 20. Yüzyıla gelindiğinde bile hâlâ tam anlamıyla çözülememiş olan sorunlar, Balkan Savaşları sonrasında Sırbistan'ın yeni yerler ele geçirmesiyle katlanarak devam etmiştir. Necdet Hayta- Ayşe Özkan, "Berlin Antlaşması Sonrasında Sırbistan'da Türk Emlakı Meselesi", *Türk Tarihinde Balkanlar*, Sakarya Üniversitesi, Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Editörler: Yrd. Doç. Dr. Zeynep İskefiyeli, Yrd. Doç. Dr. M. Bilal Çelik, Yrd.Doç. Dr. Serkan Yazıcı, Haziran 2013, C.II, s.813-836, Necdet Hayta- Ayşe Özkan, "Sırbistan İdaresine Geçtikten Sonra Niş'teki Türk Emlakı Meselesi", *VII. Atatürk Kongresi*, 17-22 Ekim 2011, Makedonya.

³³ Nayır, a.g.e., s. 65-66.

çoğu toprak sahipleri birdenbire fakirleşmiştir. Geçim şartları zorlaştığı için, topraksız kalan Boşnaklar köylerden şehirlere yerleşiyorlar, büyük kısmı da mülteci olarak Anadolu'ya gidiyordu.

Bosna'da, boşalan topraklara, Lika, Hersek ve Karadağ bölgelerinden gelen Sırp ve Karadağlılar yerleştirilmişlerdir. 1920 yılında, sadece Kosova'da zengin Arnavutlardan alınan topraklara, 60.000 Sırp ve Karadağlı kolonist yerleştirilmiştir. Bu iş, korkutma, tecavüz, yakma ve öldürme gibi acımasız yöntemlerle yapılmıştı. Devletin siyaseti, sadece Türklerin ve Boşnakların değil, Arnavut nüfusun da göçüne sebep olmuştur.³⁴

Yugoslavya'daki iktisadî durum, günden güne Müslümanların aleyhine olarak kötüleşirken, 1929 yılındaki "*Büyük Bunalım*" tarım gelirlerine dayalı olan bu ülkeyi derinden etkilemiştir. Tarım gelirlerinin azalmasıyla, 1929-1933 arasında halkın dörtte üçünün alım gücü iyice düşmüştü.³⁵ Bu durumdan en çok zararı tarımla geçimini sağlayan Müslümanlar görmüştür. Yine 1931'de yürürlüğe konan 90 maddelik Toprak Reformu Kanunu (Agrarna Reforma)³⁶ siyasi bakımdan belirsizlikler ve sıkıntılar yaşayan Müslümanları iktisadî açıdan da bir daha yıkacaktı.³⁷ Söz konusu kanun ile arazi ve çiftliklerden oluşan toprakların büyük kısmı bedelsiz olarak istimlak edilmiş, böylece toprağın Yugoslavya Krallığı'nın diğer unsurlarının eline geçmesi sağlanmıştır.³⁸ Kanun, Bosna-Hersek, Sancak, Makedonya, Kosova ve civardaki çevrede yaşamakta olan Müslümanlara uygulanmaktaydı. Böylece Sancaklı Müslümanlar eğitim ve sosyo-kültürel açıdan geride kalarak birçok sıkıntıya mâruz kaldılar.³⁹ Sırbistan, Hırvatistan, Slovenya gibi Hıristiyan unsurun yaşadığı bölgeler, kanun uygulamasının dışında bırakıldı.⁴⁰

Belgrad'daki Türk Elçiliği'nden Ankara'ya gönderilen 1932 tarihli bir raporda, bu kanunun son derece zâlimâne olduğu ve kişilerin mallarını yok

³⁴ Crnovrşanın- Sadiković, a.g.e., s. 293.

³⁵ Georges Castellan, *Balkanların Tarihi*, çev. Ayşegül Yaraman, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1993, s. 432.

³⁶ "Agrar Reforması" adıyla anılan toprak reformu; Makedonya, Kosova, Güney Sırbistan havalisi için 5.12.1931'de çıkarılan bir kanunla uygulamaya konuldu. Bu kanun, daha sonra, 24.06.1933 tarihli kanunla ve bunlara ek çeşitli nizamnâmelerle tâdil edildi. Bkz. Deliorman, a.g.e., s. 208-209.

³⁷ *Türk Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu Dış Türkler Konusundaki Raporu*, İstanbul, 1974, s. 8.

³⁸ A.g.e., s. 8.

³⁹ Bkz. Sancak bölgesi hakkında ayrıntılı bilgi için İlker Alp, "Soğuk Savaş Sonrasında Sancak'taki Gelişmelere Dair Bir Değerlendirme", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi / Journal of Balkan Research Institute Cilt/Volume 6, Sayı/Number 2, Aralık/December 2017*, s.237-238.

⁴⁰ Deliorman, a.g.e., s. 209.

pahasına almak için çıkarıldığı ifade edilmektedir.⁴¹ Müslüman unsurun elindeki topraklar, yazılı belgelere dayandırılmadan, sadece sözde şahitlere dayanılarak, bedelsiz olarak Hıristiyan unsurlara dağıtılmıştı.

c)Kültürel ve Dinî Sebepler

Boşnakların iktisadî ve sosyal hayatı üzerinde önemli etkisi olan uygulamalardan biri tarım reformu iken, bir diğeri de vakıflar meselesidir. SHS Krallığı oluşmadan önce, Müslümanların din ve vakıf işleri, çeşitli tarihlerdeki kanunlar ile düzenlenmişti.

Aralık 1918’de kurulan SHS Krallığı, 10 Eylül 1919 tarihli barış antlaşması ile tanınmıştır.⁴² Buna göre de, krallık topraklarında dil, din ve ırk bakımından azınlık olanların korunması kabul edilmişti. Ayrıca, bu antlaşma uyarınca, krallık, Müslümanların ailevî ve şahsi durumlarına ilişkin bütün sorunları çözmeye yönelik kendi kararlarını kabul etmeyi vadedmişti. Krallık yönetimi, Müslüman din kurumlarının, camilerin ve mezarlıkların korunmasını üstlenmişti. Bu antlaşmada yer alan ve Müslümanları korumaya yönelik hükümler, krallığın ilk anayasası olan 28 Haziran 1921 tarihli Vidovdan Anayasası’nda da yer almıştır.⁴³

Her ne kadar, Müslümanları korumaya yönelik hükümler anayasa ile güvence altına alınsa da, uygulamada farklı sonuçlar görülmekteydi. Cinayetler, soygunlar, Müslümanların evlerinin kundaklanması, camilerin depo olarak kullanılması, Müslüman çocukların okula gitmesini önlemek için okullarda Ortodoks dualarıyla derse başlanması gibi olaylar, 1918 sonrasında çok yoğun bir şekilde yaşanmıştır. Aslında, işbu yıldırma uygulamalarıyla, Müslümanların göçe zorlanması hedeflenmişti.⁴⁴ Müslümanlarda güvensizlik yaratmak için, silâhları toplanmış, Sırp ve Karadağlılara ise silâh dağıtılmıştı.⁴⁵ Nitekim, Müslümanların silâhsızlandırılmasının ardından, köylere baskınlar düzenlenmiş, Boşnaklar öldürülmüş ve kaçınılmaz olarak göçe zorlanmışlardır.

⁴¹ *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Bakanlar Kurulu Kararları Evrakı (B.K.K.), 030.10.0.0/251.693.6, 13.2.1932.*

⁴² "Saint-Germain-en Laye Barış Antlaşması"

⁴³ Popoviç, *a.g.e.*, s. 228-230.

⁴⁴ Čengić, *a.g.e.*, s. 35.

⁴⁵ Čengić, *a.g.e.*, s. 35.

31 Ocak 1930 tarihinde, Müslüman cemaatin statüsüne ilişkin bir kanun yayınlanmıştır.⁴⁶ Bu kanunla, Müslümanların dinî anlamda denetim altına alınmaya çalışıldığı anlaşılmaktadır. Biri Saraybosna'da, diğeri ise Üsküp'te olmak üzere, iki ayrı Müslüman din teşkilâtı bulunmaktaydı. 1930 tarihli kanun uyarınca, bütün Yugoslavya Müslümanları tek bir Re'îsü'l-ulemâ ile tek bir konsey altında birleştirilmiş ve Re'îsü'l-ulemâ'nın merkezi de Belgrad'a taşınmıştı. Re'îsü'l-ulemâ'yı seçen vakıf ve maarif meclisi azaları gibi din görevlileri ise Belgrad tarafından atanıyordu. Böylece, Re'îsü'l-ulemâ'nın Sırp kuklası olması temin ediliyordu.⁴⁷

Krallık döneminde Re'îsü'l-ulemâlık yapmış olan Mehmed Cemaluddin Çauşević, Müslümanların meselelerini çözmede yararlı olacak teklifleri yönetime iletmeye çabalamıştı. Meselâ, Müslümanları rahatsız eden meselelerden biri de, Ortadosklar için kutsal sayılan Aziz Sva gününün okullarda kutlanması konusuydu. Müslümanlar bu günü çocuklarının okullarda kutlamasını istememekteydiler.⁴⁸

Bosna-Hersek Re'îsü'l-ulemâsı Mehmed Cemaluddin Efendi, Yugoslavya Krallığı'ndaki Müslümanların marûz kaldıkları baskı siyasetini ve yaşanan sıkıntıları Türkiye Cumhuriyeti'ne gönderdiği bir mektupta anlatmıştı. Müslümanların Sırp'lar tarafından provoke edildiği ve evlerinin saldırıya uğradığı da belirtilerek, göç etmenin elzem olduğu anlatılmaktaydı. Mehmed Cemaluddin'in kaleme aldığı mektupta, bu uygulamaların ayrıntıları şu sözlerle ifade edilmiştir:⁴⁹

"... Hersek taraflarında işbu tedhîn o kadar sık bir sûretde ibkâ ediliyor ki Lobin, Gaçko ve Bileçe taraflarından pek çok İslâm'âileleri evlerini bırakarak Müslümanların çok olan Tunala sancağına ilticâ etmeye mecbûr oluyorlar. Evlerinde kalanlar günâ günâ tazyîkâta ma'rûz oluyorlar. Bu ayda bidâyetde dört Müslüman Sırp komşularımızın mazhar-ı sahâbet ve sahâbesi olan haydûdlar tarafından parça parça edildi. Bu hâdisât hemen her ay tekrâr ediyor. Devâ'ir-i resmîyye sûretâ bu haydûdları ta'kîb ediyor ve fakat şimdiye kadar bu haydûdları Akova ve Şahoviçi taraflarında Müslüman soylarını ihrâk ve Müslümanları katl-i'âmm yapan ma'lûm eşhâsı muhâkemeye bile çekilmedi. Bunu ve daha birçok müsâvâtsizliği Şahoviçi taraflarından kaçabilenler Türkiye'ye ilticâ

⁴⁶ 31 Ocak 1930'da, İslâm cemaati hakkında çıkarılan "İslâm Birliği Kanunu" ile ilgili ayrıntılar için bkz. Popoviç, *a.g.e.*, s. 228-230.

⁴⁷ Malcom, *a.g.e.*, s. 272-273. Hafız İbrahim Maglajlić 1930-1936 arası Re'îsü'l-ulemâ'lık yapmıştı.

⁴⁸ "Ankara'da Hey'et-i Vekiliyyesi 'İzzet Paşâ Hazretlerine" hitâben, 1926 yılında gönderilmiştir. Bkz. BCA, Toprak İskân Genel Müdürlüğü (T.İ.G.M), 272.00.12/51.114.28, 31.01.1927, s. 3.

⁴⁹ BCA, T.İ.G.M, 272.00.12/51.114.28, 31.01.1927, s. 3.

eylediğini gören ahâli-i İslâmiyye büyük bir hiddet içindedir ve birçokları dahî ilticâ eylemek üzere hicret ediyorlar. Ve fakat bu hicret muntazam bir sûrette olmadığı için birçok 'âilenin felâketine sebep oluyor. Sırp komşularımız Sırbıyya'da tatbîk ettikleri eski usûllerine tevîkan, Müslümanları köylerden kasabalara ve küçük kasabalardan büyük şehirlere sevk iderek vifâkaya düçâr ettikten sonra Müslümanlık sıfatlarını da nez' etmek ve böylelikle mahv etmek istiyorlar. Bunu hayyiz-i husûle getirebilmek için mâru'z-zikr tedhîn si yâsetinden başka bir çok vesâ'il vücûda getirilmiştir. Vâkı'an bu vesâ'il birtakım kavânîn perdesi altında bulunuyorsa da Müslüman olarak bekâmızı pek çok tehdîd ediyor. Sırlar bir taraftan Sırp olmamızı, Hırvatlar ise Hırvat olmamızı istiyor... Büyük bir ekseriyyet biz İslâmlaşmış Türkleriz ve bizim Müslüman olarak bekâmız Türk olmağla kâbildir diyor. Bu ekseriyyet birçok asbâbın tazyîki altında Türkiye'ye hicret etmek fikrini besliyor. Bunu sûret-i muhtasârada 'arz etmekle berâber birçok revâbitla Türkiye'ye merbût olan Bosna-Hersek Müslümanlarının unutulmamasını ve bunların Türkleştirilmesi için Türkiye'ye nakl ve iskânlarının te'mîn ve teshîl buyurulmasını ricâ ederim. Fi-14 Temmuz 926."

Bu mektupta, ayrıca, Türkiye'ye göç etmek isteyen Türk ve Müslümanların muntazam bir şekilde göç edebilmesi için, Türkiye ile Yugoslavya arasında bir anlaşmanın imzalanmasının daha yararlı olacağı, böylece göç edenlerden arâzi ve emlâkını "kadaastro-i kuyûdiyye nazaran Türkiye Cumhuriyeti vesâtâtıyla satamayanların satmaya salâhiyetdâr" olabilmesinin sağlanması da istenmekteydi.

Bununla beraber, Boşnakların Yugoslavya'da erimelerine de râzı olunamazdı. Sırbistan ile Türkiye makamları arasında bu vadideki yazışmalar, 1927 senesinin Ocak ayı başında sonuçlandırılmış ve Türkiye de, 1928 yılında Boşnak muhacirleri kabûl edebileceğini bildirmişti:

"Sırbistan'daki Müslümanların muhtâc bulunmamak ve hükûmetden hiçbir şey talep etmemek şartıyla şimdiden adamlar göndererek veya bildikleriyle muhâbere ederek sevâhil-i menâtığı müstesnâ olmak üzere memleketimizin hangi muntkasında iskânı arzû ettiklerini şehbenderler veya sefâret vâsıtasıyla bildirilmeler i ve nev'-i iştigâlleriyle mikdârlarının tesbîtinden sonra gelecek sene zarfında memleketimize kabûlleri (29 Kânûn-ı sâni sene 927)"⁵⁰

Sırplaştırma siyasetinin yanı sıra, Müslümanların toplumsal hayattaki faaliyetlerine yönelik müdahaleler de olmaktadır. 1918-1941 yılları arasında önde gelen Müslümanların sürekli takip altında tutulması, huzursuzluk yaratan

⁵⁰ BCA, T.İ.G.M, 272.00.12/1.114.28, 31.01.1927.

bir durumdu.⁵¹ Müslüman ileri gelenlerin tutuklanması için değişik gerekçeler aranmıştır. Bazen de gerçek dışı gerekçelere başvurulmaktaydı. Meselâ, Sancaklı Boşnaklardan Mithatbeg Hociç, Sancak'tan hiç ayrılmamış olmasına rağmen, sözde Ermeni soykırımına katıldığı gerekçesiyle tutuklanmıştır.⁵²

2. Türkiye'nin Nüfus Siyaseti ve Boşnak Muhacirlerin İskânı (1919-1929)

Nüfus, bir ülkede veya bir bölgede birlikte yaşayanların oluşturduğu toplam insan sayısına denir. Nüfus, iç ve dış siyaseti belirleyen ve etkileyen unsurların başında gelir. Meselâ, savaşlardan sonra ortaya çıkan eksik nüfus meselesini halletmek amacıyla çeşitli önlemler alınarak, belirli bir nüfusa siyaseti izlenir. Türkiye'nin I. Dünya Savaşı öncesinde, yaklaşık olarak, nüfusu on altı milyondur.⁵³ Bunun % 80.91'i Müslüman, % 19'u gayrimüslim idi. Birinci Dünya Savaşı süresince yaklaşık üç milyon kişi seferber olmuş, bunun önemli bir kısmı silâh altına alınmış, üç buçuk milyon kişi malarya, dizanteri ve tifüs gibi hastalıklara marûz kalmıştır.⁵⁴ Savaş süresince, Türk nüfus kaybı iki milyon civarında olmuştur. Millî Mücadele'de şehit ve kayıp sayısı ise, elli-altmış bin kadardı. Sonuç olarak, Türkiye'nin nüfusu, 1923 yılına kadar, on üç milyona geriledi.⁵⁵

Aslında Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi öncesi Millî Mücadele sırasında, Türkiye'nin karşı karşıya kaldığı en önemli sorunlardan bir tanesi de iç göç olayıydı. I. Dünya Savaşı sırasında yaşadıkları yerler işgâle uğrayıp, katliam ile karşı karşıya kalan Doğu bölgesi halkından pek çok kimse, daha güvenli olan iç kesimlere göç etmek zorunda kaldı. Tarihimizde, "Vilâyet-i Şarkîye" diye adlandırılan bu kesim daha çok Ankara, Sivas, İzmir, Aydın ve İstanbul gibi şehirlerimizde yoğunlaşmışlardı. Bunların sahip oldukları mallar genelde yağma ve yıkıma uğradıkları için oldukça zor şartlarda yaşamlarını sürdürmek zorunda kalmışlar, ayakta kalabilmek için devletin yardımına ihtiyaç

⁵¹ Kral Aleksandar 6 Ocak 1929'da parlamentoyu feshederek bütün siyasî partilerin, dernek ve örgütlerin faaliyetini yasakladı. 1921 tarihli Vidovdan Anayasası yürürlükten kaldırıldı. Basın özgürlüğü kısıtlandı. Devlet güvenliğini koruma amacıyla, Devleti Koruma Yasası" düzenlendi ve devlet düzenine karşı geleceklerin yirmi yıl'hapis ve ölüm ile cezalandırılacakları bildirildi. Vladimir Dedijer, *History of Yugoslavia*, Mc Graw&Hill, New York, 1974, s. 541; Glenni, *a.g.e.*, s. 351.

⁵² Çengiç, *a.g.e.*, s. 38.

⁵³ Cem Behar, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu (1500-1927)*, II, Ankara, 1996, s. 65.

⁵⁴ Vedat Eldem, *Harp ve Müteke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara, 1994, s. 65.

⁵⁵ Behar, *a.g.e.*, s. 65.

duymuşlardı. Ülkenin bu alanda karşı karşıya kaldığı sıkıntılar, İzmir'in Yunanlılar tarafından işgâle uğramasının neden olduğu iç ve dış göç hareketi yüzünden daha da artmıştı. Millî Mücadele sırasında iskân işlerinin daha düzgün yürütülmesini sağlamak amacıyla, göçmen işlerinin, Sıhhiye ve Muâvenet-i İçtimâiye Vekâleti'ne bağlı olarak kurulan Muhacirîn Müdüriyeti tarafından yürütülmesine karar verildi.⁵⁶ 1924 ilâ 1925 yılları arasında da Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ile bir milyonu aşkın Rum nüfus Anadolu'dan göç etti. Savaşlar, hastalıklar ve göçler ile yaşanan nüfus kaybı, ülkenin şehir ile köy nüfusu arasındaki dengesini bozduğu gibi, iktisadî alanda da bir işgücü kaybı yaşanmıştır. Mustafa Kemal, Türkiye'nin içinde bulunduğu eksik nüfus sorununa ilişkin görüşlerini, 16/17 Ocak 1923 tarihinde, gazetecilerle yaptığı görüşmeler sırasında, ülkenin savaşlarla büyük kayıplar verdiği ve sonuç itibarıyla de Türkiye'nin eksik nüfus meselesiyle karşı karşıya olduğu şeklinde ifade etmiştir.⁵⁷ Yine bu görüşmede, Mustafa Kemal nüfus sorununu çözmek için izlenecek siyasetin ana hatlarını da çizmiştir. Buna göre, toplumun sağlık meselelerini çözmeye yönelik önlemler alınmalıydı ve bu konuda, gerekirse dışarıdan uzman getirilmeliydi; ayrıca, emek açığı da makineleşme ile kapatılmalıydı. Öyle anlaşılıyor ki, yeni devletin iktisadî-askerî gücünün artırılması için, dışarıdan muhacir getirilmesinin uygun bir çözüm yolu olacağı düşünülmekteydi.⁵⁸ Bunun için de öncelik, Balkan Türklerine verilmeliydi.⁵⁹ Nitekim bu düşünce, Ocak 1923'te İzmit'te Gazi Mustafa Kemal Paşa tarafından şu cümlelerle dile getirilmişti: "...nüfusumuzu tezyid etmek lazımdır(...)Eğer Rusya'dan da getirmek mümkün olursa oradan da getireceğiz. Fakat bence Garbî Trakya'dan Türkleri kâmilten nakletmek lazımdır."⁶⁰

1923'ten 1930'lu yılların başına kadar geçen dönemde, Türk dış siyasetinde ikili antlaşmalarla güvence altına alınan ülke sınırlarına sahip olabilmek ve Lozan Barış Antlaşması ile belirlenen durumun korunması öncelik kazanmıştır. Bu amaçla, Türkiye, Lozan Barış Antlaşması'ndan hemen sonra yabancı devletler ile uzun süreden beri kesilmiş olan ilişkilerini yeniden canlandırmak için, ikili dostluk antlaşmaları imzaladı. Yapılan antlaşmalar,

⁵⁶ Bkz. *Düstur*, Tertip 3, C. II, Ankara, 1953, s. 53. Daha sonra yapılan bir düzenleme ile yürürlük tarihi, 15 Haziran 1337 tarihi olarak belirlenmiştir. Bkz. *A.g.e.*, s. 57.

⁵⁷ *Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, yay. haz. Arı İnan, Ankara, 1996, s. 54.

⁵⁸ Emgili, "Balkanlar'dan...", s. 501.

⁵⁹ İnan, *a.g.e.*, s. 54.

⁶⁰ İnan, *a.g.e.*, s. 54.

genelde karşılıklı dostluk, iyi komşuluk gibi iyi niyet beyanları içermekteydi.⁶¹ Söz konusu milletlerarası açılım çerçevesinde, Balkan ülkeleri ile de yapılan dostluk antlaşmalarından ayrı olarak, “*Tarafsızlık, Güvenlik*” ve benzeri adlar altında antlaşmalar da yapıldı.⁶² Bu antlaşmalar arasında, Yugoslavya ile 28 Ekim 1925’te Ankara’da imzalanan Barış ve Dostluk Antlaşması⁶³ da vardı. Kısacası, Türkiye, 1929 yılına doğru, bütün Balkan Devletleri ile ilişkilerini düzeltmiş ve Balkanlar’da işbirliği yapılması için gerekli ortamı hazırlamıştı.⁶⁴ Cumhuriyet Türkiye’si, her ne kadar millî devlet olarak kurulmuş olsa da, nüfus teşkili açısından içerisinde farklılıklar barındıran bir yapıya sahipti. Bu yüzden, Türkiye Cumhuriyeti, millî devlet sürecini tamamlamaya çalışırken, içtimaî, iktisadî ve siyasî alanlarda var olan meselelerinin bir kısmını “iskân” siyaseti ile çözümlenmeye çalışmıştır.⁶⁵ Türkiye Cumhuriyeti Devleti’nin millî devlet inşâsı sürecinin ilk hedefi, nüfusun nicelik olarak, Türk-Müslüman olmasını sağlamaktı. İkinci hedef ise, farklı kültürlerle sahip insanların, aynı kültür ortamı içinde hemhâl olmasını sağlamak idi.

Türkiye Cumhuriyeti bu dönemde iç ve dış göç olmak üzere iki tür iskân meselesi ile karşılaşmıştır. Bunlardan ilki Lozan Antlaşması sonrasında Yunanistan’la yapılan zorunlu nüfus değişimi ve bu süreçte ve sonrasında Balkan ülkelerinden; Yugoslavya, Bulgaristan, Romanya gibi ülkelerden yaşanan göçtü. Bunlar, kişilerin iradeleri doğrultusunda meydana gelen göçlerdi. İkincisi ise Cumhuriyetin karşılaştığı Doğu Anadolu isyanlarında zorunlu nüfus değişimlerini çözüm olarak görmesinden kaynaklanan ülke içi göç ile yer değiştirenlerdi.

Böylece, Cumhuriyet’in ilk yıllarında Türkiye’ye yönelik büyük göç dalgası, 1923’ten sonra yaşanan Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ile meydana gelen mecburî göçten kaynaklanmıştır. Bu dönemde, iskân ile ilgili düzenlemelerde, önceliğin mübadillerde olmasından dolayı, diğer muhacirlerin

⁶¹ Türkiye, 1923-1937 yılları arasında, toplam 26 ülke ile Dostluk Antlaşması imzalamıştı. Bu ülkeler arasında, Arnavutluk, Bulgaristan ve sonradan adı Yugoslavya olacak Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı vardı. Bkz. İsmail Soysal, *Türkiye’nin Siyasal Antlaşmaları*, 1. Cilt, TTK Yay., Ankara, 2000, s. 253-258.

⁶² Öztürk, *a.g.m.*, s. 9.

⁶³ Barış ve Dostluk Antlaşması, TBMM’de 702 sayılı kanun ile kabul edilmiş ve 16 Şubat 1926’da yürürlüğe girmiştir. *Düstur*, Tertip 3, C. 7, Ankara, 1925, s. 322-325; *Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM)*, Devre: 2, İçtima: 3, C. 20, 31.12.1925, s. 316.

⁶⁴ Mehmet Gönlübol, Cem Sar, “1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası”, *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1989, s. 99.

⁶⁵ Bkz. *Düstur*, Tertip 3, C. II, Ankara, 1953, s. 53. Daha sonra yapılan bir düzenleme ile yürürlük tarihi, 15 Haziran 1337 tarihi olarak belirlenmiştir. Bkz. *A.g.e.*, s. 57.

iskânlarının nasıl gerçekleştirileceği ve Boşnakların kabûl, sevk ve iskân süreçlerinde karşılaşılan sosyal, iktisadî ve siyasi meselelerin çözümünde, Türkiye'nin nasıl bir çalışma izleyeceği çok önemli olmuştur.

Atatürk, Türkiye Cumhuriyeti'ni kurduktan sonra, dağılmış bulunan Osmanlı Devleti'nin eski topraklarında kalan Müslüman halk ile yakından ilgilenmekteydi.⁶⁶ Atatürk 1 Mart 1922'de TBMM'de yaptığı konuşmada, I. Dünya Savaşı sonunda SHS Krallığı'nın içinde büyük bir İslâm kitlesinin olduğunu belirtmekte ve "...Bu hükûmet içinde bulunan dindaşlarımızın bugünkü durumumuza ilgisiz ve seyirci kalacakları zannedilemez"⁶⁷ diyerek, krallık içindeki Müslüman halkın Türkiye ile bağlarının devam edeceğini belirtmekteydi.

Böylece Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı idaresi altında siyasi, iktisadî ve kültürel sıkıntılar yaşayan Boşnakların Türkiye'ye göçleri ve iskân edilmeleri Türkiye Cumhuriyeti için önemli olmuştur.

Bu arada Belgrad'daki Türk temsilcisi İsmail Canbolat, Sırp Başbakanı Nikola Paşiç ile görüşerek, Müslüman halka yönelik kötü muamelenin, Sırbistan'ın içinde bulunduğu durumda, düşüncesizce bir davranış olduğunu belirtmiştir. Bulgarlar gibi düşmanları varken, buna Türklerin de eklenmesinin yararlarına olmayacağını belirterek, Türkiye'nin Müslümanların arkasında olduğunu belirtmiştir. Ayrıca, Avusturya-Macaristan idaresindeki Bosna-Hersek Müslümanlarını örnek vererek, iyi muamele gösterildiğinde Müslüman halkın da yönetime sadık kalacağını söylemiştir.⁶⁸

Türkiye'ye gelen muhacirlerin iskânını, 1923-1934 ve 1934-1938 dönemleri diye iki ayrı kesitte incelemek gerekmektedir. Çünkü, iskân edilen muhacirlerin konumu, böyle bir ayrımı zorunlu kılmaktadır. İlk dönemde, muhacirler çoğunlukla "serbest göçmen" olarak kabûl edilmişken, ikinci dönemde gelenler "iskânlı" konumda işlem görmüşlerdir. Yerleşmek üzere, Türkiye'ye tek başına veya topluluk hâlinde gelen Boşnak Muhacirler Dâhiliye Vekâleti'nin emri ile kabûl olunuyorlardı. Bu kimselere muhacir deniyordu. Bunun yanı sıra,

⁶⁶ Hasan Rıza Soyak, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s. 495, 499-500.

⁶⁷ TBMM *Zabit Ceridesi*, Devre: I, C. 18 (1.3.1922). Atatürk'ün önemle üzerinde durduğu bir husus; "bugünkü sınırlarımız dışında, başka ellerde, başka siyasi zümrelerle isteyerek ya da istemeyerek kader ortaklığı yapmış, bizimle dil, ırk ve menşee birliğine sahip, yakın uzak tarih ve ahlâk yakınlığı görülen Türk topluluklarının durumu şu sözleri, 'tarihin bir hadisesinin bir neticesidir ve Türk milleti için elim bir hatıradır. Fakat Türk milletinin tarihen ve ilmen teşekkülündeki asaleti, dayanışmayı asla ihlâl edemez'" diyerek, izlenecek siyaseti de açıklamıştır. Mustafa Kemal Atatürk, *Söylev ve Demeçler*, C. 2, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayını, Ankara, 1981, s. 11.

⁶⁸ *Atatürk'ün Milli Dış Politikası 2 Cilt (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923*, haz. Dışişleri Bakanlığı Arşiv Dairesi Başkanlığı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Eskişehir, 1992, s. 506.

kimlerin ve hangi memleket halkının Türk kültürüne bağlı sayılacağı, İcra Vekilleri Heyeti'nce kararlaştırılmaktaydı.⁶⁹

Muhacirler, Türkiye sınırına girdikleri yerde en yetkili mülkiye memurundan “muhacir kâğıdı” almak ve bir vatandaşlık beyannâmesi imzalamak mecburiyetindeydi. Muhacir kâğıdı, geçici doğum kâğıdı yerine geçer ve bir yıl süre ile geçerli olurdu. Muhacir kâğıdı alanlar, İcra Vekilleri Heyeti kararıyla hemen vatandaşlığa alınırlardı. Daha sora, bu muhacirler, o mıntıkanın doktoru tarafından muayene edilirdi. Muayene edilmiş olmadıkça da, serbest iskân isteseler bile, bir yere sevk edilmezlerdi.⁷⁰

Yeni devletin temellerinin atıldığı ve bütçe imkânlarının oldukça sınırlı olduğu bu dönemde, Türkiye Cumhuriyeti, Mübadele İmâr ve İskân Vekâleti'ni mübadillerin göçü ve iskânı için seferber etmiş durumdaydı. Dolayısıyla, bu şartlar altında, Yunanistan ve diğer mübadeleye tâbî bölgeler dışında Balkan ülkelerinden gelecek Boşnakların iskân işlemlerinin devlet eliyle yürütülmesi pek de imkân dâhilinde değildi.⁷¹ SHS Krallığı'nın yönetiminde yaşayan Boşnakların, özellikle 1919 Tarım Reformu'nun yarattığı fakirleşme, Şahoviçi katliamı (1924) ve genel olarak can güvenliğinin kalmaması gibi sebeplerle, kitlesel olmamakla birlikte, Türkiye'ye göçleri olmuştur. Bu göçlerin, mübadele ile aynı tarihlerde olmasından ötürü, Boşnakların iskân süreçleri, devletin sınırlı yardımı ile olmakta ve gecikmekteydi. Bu yüzden, yukarıda da ifade edildiği üzere, bu dönemde Balkanlar'dan gelecek muhacirler için “serbest göçmen” olma, diğer bir ifadeyle iskân hakkı talep etmeme şartı koşulmuş ve bu şartı kabûl edenlere ülkeye yerleşme izni verilmiştir.⁷² Yunanistan'dan ayrılanların hepsinin mübadele sözleşmesi kapsamında yer alan kişilerden oluştuğunu söylemek de hayli güçtür. Türkiye'nin tüm göçmenlere bedava toprak dağıtacağına dair haberin yayılması üzerine, birçok Yugoslavya Müslümanı, mübadeleye dâhil olabilmek için, Selânik'e gelerek Türkiye'ye göç etmişti.

⁶⁹ Türkiye'ye yerleşmek amacıyla değil de, bir zorunluluk sonucunda geçici olarak oturmak için sığınanlara ise mülteci deniyordu. Ancak, bunlar Türkiye'ye yerleşmek isterlerse ve bunu yazılı olarak buldukları yerin hükûmetine bildirirlerse, muhacir muamelesi görüyorlardı. Yapılan anlaşmalara bağlı olarak millî sınırlarımız dışında kalan bölgelerden göç ve iltica edenlerin mülteci ve göçmen sayılmaları İcra Vekilleri Heyeti'nin 8 Mart 1338 (1922) tarihli içtimamında kabûl edilmiştir. Bkz. BCA, B.K.K., 030.18.01.01/4.51.16, s. 1460, Ek. 97-21, 8.3.1922.

⁷⁰ *Düstur*, Tertib 3, C. 16, Ankara, 1934, s. 1460, Ek. 97-21, 8.3.1922.

⁷¹ Bu konuda Dâhiliye Vekili Şükrü Kaya, 1935'te şu ifadeleri kullanmıştı: “...Devlet bütçesinin darlığı ve buhranlar bu işe [göç ve iskân] daha fazla ehemmiyet vermemize mani oldu...” bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: V, İçtima: 1, C. 6, s. 78.

⁷² BCA, 272.0.0.12/56.143.34; BCA, 272.0.0.14/77.40.6; BCA, 272.0.0.12/55.140.12.

Durumun karmaşıklığı, Karma Komisyon'un işini daha da güçleştirmiş ve gemi kaptanlarına bu kişileri taşımamaları emredilmişti.⁷³

1925 tarihinde yayımlanan bir kararnâme uyarınca, muhacirlerin sevki, beslenmesi, iskân ettirilecek meskenlerin tamiri, inşâsı ve kişilerin iskânlarının icrası en büyük mülkî memurun onayı ile iskân müdürü veya memurları tarafından gerçekleştirilmişti. Ortaya çıkan anlaşmazlıklar, en büyük mülkî memurun başkanlığında, defterdar, iskân, ziraat ve tapu müdür veya memurlarından oluşacak bir komisyon tarafından çözümleniyordu.⁷⁴ Mübadele kapsamı dışında gelecek muhacirlerin ülkeye giriş yaparken hayatlarını idame ettirecek bâzı maddî imkânlarını da beraberlerinde getirmeleri gerekiyordu. Zâten, hükûmetin de bu hususu gelecek muhacirlere ön şart olarak sunduğu tespit edilmektedir. Meselâ, Ekim 1925'te Yugoslavya ile imzalanan Türkiye-Yugoslavya Dostluk Antlaşması, Yugoslavya'daki Türklerin hiçbir kısıtlamaya tâbî tutulmaksızın Anadolu'ya serbestçe göç etmeleri kararlaştırılmışsa da, Türkiye Hükûmeti aldığı bir kararla Bulgaristan'dan gelen göçmenler gibi Yugoslavya'dan gelenlerin de beraberinde belli miktarda bir para bulundurmasını istemekteydi.⁷⁵

Boşnakların Türkiye'ye göçlerinde, daha önce açıkladığımız üzere, hem iktisadî, hem de siyasî birtakım sebeplerin onları göçe mecbur bıraktığı bilinmektedir. SHS Krallığı'nın karşı olan uygulamalarından kaçarak, Türkiye'ye gelen Boşnak Hasan Babayiğit'in anlatısından da, o dönemde, Müslümanların yaşadığı siyasî sıkıntıları ve Türkiye Cumhuriyeti'ne göç etme kararını nasıl aldıklarını öğrenebiliyoruz:

"1918 senesinde dedemi ve bir amcamı Sırp komitacıları şehit ettiler, namaz kılarken. Bir amcam da gönüllü olarak padişahın topladığı orduya katıldı, Anadolu'ya harbe geldi. Hattâ o amcam daha sonra Konya Delibaş isyanını bastırmak için çavuş idi. Orada şehit edildi. Orda can güvenliği kalmayınca babam tarafı bütün hepsi göçe niyetleniyor. Hattâ bir annem var kimsesi gelmiyor, buraya. Hattâ dedem, 'kızım sen kal istersen diyor' annem de, 'benim yerim kocamın yanı diyor' geliyor. Annem tek geliyor, bütün ailesi orda kalıyor. Çok büyük özlem Türkiye'ye. 1925 senesinde tabî o zaman Cumhuriyet de kurulmuş. Atatürk aşkıyla! bir gazi sevgisi vardı, Türkiye'ye geliyorlar."⁷⁶

⁷³ Mihri Belli, *Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 34.

⁷⁴ *İskân Tarihçesi*, ss. 57-58.

⁷⁵ BCA, T.İ.G.M., 272.0.0.14/77.40.6.

⁷⁶ Hasan Babayiğit'in anlatısı, *Göç Hikâyeleri Belgeseli*, 2 Bölüm, (<http://www.balkanskidom.com/showthread.php?t=1859>).

Türkiye'ye göçmen kabûl ederken bâzı şartlar aranıyordu ve bu soyundan veya Türk kültürüne bağlı olma şartıydı. Türk soyundan veya kültüründen olmayanların Türkiye'de yerleşmesine izin verilmemekteydi.⁷⁷ Türk kültürüne bağlı olanların kabûl edilmesinde, Dâhiliye Vekâleti'nin izni şarttı. Ancak, buna rağmen bâzı bölgelere vekâletten habersiz ve izinsiz yerleşenler oluyordu. Bir grup Boşnak'ın izinsiz olarak Çatalca'da bulunduğu tespit edilince bununla ilgili gerekli işlemlere başlanmış,⁷⁸ muhacirlerin "livâ dâhilinde hâlen serpiştirme suretiyle de olmuş iskânları muvâfık olmayacağından bunların şimdiden Anadolu'nun münâsip mahallerine sevklarının" uygun olacağı Çatalca mutasarrıflığınca ifade edilmekteydi.⁷⁹ Bu muhacirlerden, henüz iskân edilmemiş olan, Boşnak ve Arnavut muhacirlerin livâ dâhilindeki çeşitli köylere zorla yerleşmeye çalıştıkları, bu livâda yaşanan gelişmeler karşısında, bir an evvel çözüm bulunması için ne yapılması gerektiği vekâlete sorulmuş,⁸⁰ neticede bu muhacirlerin Anadolu'nun çeşitli yerleşim birimlerine sevkları yapılmıştı.⁸¹

Muhacirlerin iskân edilmeleri sürecinde, çiftçi kesimin ziraatla meşgul olarak geçimlerini sağlayabileceği yerleşim birimlerine yerleştirilmesi esas alınmaktaydı. Türkiye karşı karşıya kaldığı büyük göçle mübadele göçmenlerini yerleştirmek ve üretici konuma getirmek için imkânlarını kullanmıştır. Bununla ilgili vilâyetler ve göç işleriyle ilgili makamlar arasında yazışmalar yapılmış, muhacirlerin mesleklerinin tespit edilmesiyle uygun iskân alanları bulunmaya çalışılmıştır.⁸²

Verimli arazi yokluğu sebebiyle, 1923 yılında Boşnakların iskân edilemediği Ankara'da, şartların değişmesine bağlı olarak, 1923 yılında, Ayaş kazâsına 15 hâne içinde 48 nüfus Boşnak iskân edilmiştir. Yine, Ankara

⁷⁷ Cumhuriyet'in ilk yıllarında Türkiye'ye gelmek isteyen muhacirlerin kabûlüne ayrıntılı araştırmalar ile karar verilmekteydi. Meselâ, Arnavutluk'un Çamlık kısmından Arnavut ırkından kimsenin nakline izin verilmemesi gibi bilgiler mevcuttur. Bkz. BCA, T.İ.G.M., 272.0.0.11/16.67.10, 10.9.1923. Yugoslavya arşiv kayıtlarında da, bu dönemde muhacirlerin kabûlünde Türk Hükûmeti'nin seçici davrandığı, 1925 yılında Yugoslavya'dan gelmek isteyen bir kısım Arnavut muhacirin pasaportları onaylanmazken, 30.000 "Sırp Müslüman" kabûl edeceği bilgisi yer almaktadır. AJ, 370-9-42, pp. 496/9, 511/3, 518, 524/5, 532, 534, 544, 549, 551, 559.

⁷⁸ BCA, T.İ.G.M., 272.0.0.11/16.67.2, 9.08.1923.

⁷⁹ BCA, T.İ.G.M., 272.0.0.11/16.66.1, 22.04.1923.

⁸⁰ BCA, T.İ.G.M., 272.0.0.11/16.67.2, 29.07.1923.

⁸¹ BCA, T.İ.G.M., 272.0.0.11/16.67.2, 9.08.1923.

⁸² BCA, T.İ.G.M., 272.0.0.11/17.78.2, 26.02.1924, s. 2.

Polatlı'ya bağlı iki karyeye eskiden gelen Boşnakların yanına, 1926'da yeni gelen 312 Boşnak muhacirin daha iskânları gerçekleştirilmiştir.⁸³

	Boşnak Muhacirlerin Yerleştirildiği Köyler	Erkek	Kadın	Hâne	Toplam
ANKARA (POLATLI)	Fevziye Karyesi	98	89	36	187
	Selimiye Karyesi	63	62	40	125

Tablo 1: Ankara Polatlı'ya İskân Edilen Boşnaklar

İskân kanununa göre, muhacirlerden öncelikle iskân yardımı talep etmediklerine dair bir taahhüt senedi alınmakta ve bundan sonra kendilerine yerleşme hakkı verilmekteydi. Hükûmet çoğunlukla iskân mıntıkasının neresi olacağına karışmamakta, muhacirlere bu noktada serbestiyet tanınmaktaydı.⁸⁴

Raporlara göre, muhacirlerin büyük bir çoğunluğu, yeterli maddî imkâna sahip olmadığı hâlde, sırf ülkeye girebilmek için iskân yardımına ihtiyacı olmadığına dair taahhüt senedi vermekte, ancak bir süre sonra bunlar muhtaç duruma düşmekteydiler. Raporlarda, muhacirlerin ev, arazi ve tohumluk talebinde buldukları dile getirilmektedir.⁸⁵

Balkan Savaşı sonrası gelerek yerleşmiş fakat iskân görmemiş olanlar ile kimsesizlerin iskânı da devlet tarafından yapılmaktaydı. Dâhiliye Vekâleti İskân

⁸³ BCA, T.İ.G.M., 272.65/5.5.4, 23.03.1926.

⁸⁴ BCA, T.İ.G.M., 272.0.0.12/58.154.18, 28.03.1926. Bu uygulama Yugoslavya, Bulgaristan, Romanya'dan gelen tüm muhacirleri kapsamaktaydı.

⁸⁵ BCA, T.İ.G.M., 272.0.0.12/58.154.18, 28.03.1926.

Müdüriyeti Umumîyesi'nin muhacirlerin nerede tescil ve iskân edileceklerine dair valiliklere gönderdiği cetvellerde, yeni gelen muhacirlerin yanı sıra Balkan Savaşı ve sonrasında gelerek henüz iskân muamelesi görmemiş muhacirlerin de yer aldığı görülmekteydi.⁸⁶ Bu gibi muhacirlerin iskân işlemlerinin nasıl tamamlanacağı, 1926 tarihli ve 885 sayılı İskân Kanunu'nda yer alan şu maddeye göre belirlenmişti:⁸⁷

“Balkan Harbi'nin tarih-i ilânından sonra Türkiye'ye gelip de elan tescil edilmemiş olan muhacir ve mülteciler işbu kanunun neşri tarihinden itibaren altı ay ve muhtaç olup da henüz iskân görmemiş olanlar, yine mezkûr tarihten itibaren bir sene zarfında işbu kanunun tarih-i neşrinden sonra gelip de tarih-i muvasalatlarından itibaren üç ay zarfında tescil ve iskânlarını talep etmedikleri takdirde işbu kanunun bahşeylediği hukuktan istifade edemezler.”

1925'te Yugoslavya'nın Yeni Pazar, Taşlıca ve Akova şehirlerinden gelen bir kısım Boşnak muhacirin iskân yerleri, ancak 1926'da belirlenebilmişti. Bu şekilde, 7 hânedeki 35 muhacir Adana'nın Misis (Ceyhan) nahiyesinin Şevketiye karyesinde iskân edilmiştir.⁸⁸ Şahoviçi yerleşiminde yaşanan katliamdan bir yıl sonra 1925'te Türkiye'ye gelen Akova, Siyenisa ve Yeni Pazar doğumlu Boşnaklar, Kırklareli'nin Vize ilçesinde bulunan Aksicim köyüne iskân edilmişlerdi.

Muhacirler iskân edilirken ailelerin bir arada yerleştirilmesi ve akrabaların bütünlüğü sağlanmaya çalışılmış ve bu amaçla da birçok muhacirin akrabalarının yanına yerleştirilmesine dikkat edilmiştir.⁸⁹ Meselâ, 1927 yılında iskân edilen bâzı ailelerin, Bosna'dan gelen diğer fertlerinin, eşlerinin veya diğer yakınlarının yanlarına yerleştirilme talebi devlet tarafından kabûl edilmekte ve isteklerine öncelik tanınmaktaydı.⁹⁰ Böylece, muhacirlerin yeni vatanlarına uyum süreci kolaylaşmış ve Boşnaklar bir nebze de olsa göç sıkıntılarını aşabilmişlerdir.

⁸⁶ BCA, T.İ.G.M., 272.0.0.14./77.36.10, 2.09.1925.

⁸⁷ “31 Mayıs 1926 tarihli İskân Kanunu”, Kanun No: 885, Kabul Tarihi: 31 Mayıs 1926, *İskân Mevzuatı*, s. 30-32; *Düstur*, Tertip 3, C. 7, Ankara, 1944; BCA, 272.00.0.12/58.158.14, 15.09.1926.

⁸⁸ BCA, T.İ.G.M., 272.0.0.12./50.106.38, 23.11.1926.

⁸⁹ BCA, T.İ.G.M., 272.0.0.12/58.154.18, 7.03.1928, s. 3. Dâhiliye Vekâleti İskân Müdüriyeti'nden Erkân-ı Harbiye Aliye Riyaseti'ne ve Edirne vilâyetine gönderilmiştir.

⁹⁰ 1927 yılında Saraybosna'dan gelen Fatma Hanım'ın, daha önceki bir tarihte göç ederek Eskişehir'e yerleştirilmiş bulunan eşinin yanında iskân talebinde bulunması üzerine, Eskişehir'de yerleştirilmiştir. BCA, T.İ.G.M., 272.0.0.12./52.117.26, 08.03.1927. Meselâ, bu uygulamaya verebileceğimiz diğer örnekler; 1917'de gelen diğer bir Boşnak muhacirin Kandıra'da, bir diğer muhacirin de isteği doğrultusunda Çatalca'da bulunan babasının yanına yerleştirilmesidir. BCA, T.İ.G.M., 272.14/77.39.3, 2 Teşrin-i sâni 1925; BCA, T.İ.G.M., 272.14/77.36.10, 2.09.1925.

1927 nüfus sayımında, Türkiye’de bulunan Yugoslavya doğumlu nüfusun sayısı, 23.750 olarak tespit edilmiştir. Bu nüfusun büyük kısmı İstanbul, Bursa, İzmir, Balıkesir, Kocaeli, Manisa, Edirne gibi illerde yerleştirilmişti.⁹¹ Ancak, belirtilmesi gereken şu ki, bu muhacirlerin bir kısmını, Cumhuriyet’in ilânından önce gelenler de oluşturmaktaydı.

Yugoslavya’nın Tikveş, Usturumca, Köprülü ve Manastır çevresinden pek çok halkın Türkiye’ye geleceği ve Ekim 1929’a kadar oraların tamamen boşalacağı bilgileri gün geçtikçe Türkiye’ye ulaşmaktaydı. İskân bütçesinin bu bölgelerden gelenlerin masraflarını karşılamaya yetecek miktarda olmaması nedeniyle, gelmek isteyenlere Türkiye Devleti tarafından maddî bir yardımda bulunulamayacaktı. Bu nedenle de yeni bir düzenlemeye gidildi, muhacirleri vatandaşlığa alma şartları düzenlendi.⁹² Bu muhacirlerden yardıma muhtaç olanların sefaletе düşmemesi için pasaportlarının vize ettirilmeyip, yalnız hükûmetten bir şey istemeyecek, gayri muhtaç olan ve Türk unsuruna mensup bulunanların arzu ettikleri yerlerde oturması ve öncelikle ticaret ile uğraşanlara kolaylık gösterilmesi kararlaştırılmıştı.⁹³

Muhacirlere ilişkin istatistikî verilere, Muhacirîn Komisyonu’nca oluşturulan, iskân cetvellerinden ulaşılabilmektedir. Yugoslavya doğumlu nüfus içinde, Türkiye’ye göç etmiş olan Boşnak muhacir sayısını kesin rakamlarla ifade etmek mümkün görünmemektedir. Çünkü, kayıtların çoğunda, muhacirlerin geldikleri yerin Yugoslavya diye belirtilmiş olması, Boşnak muhacirlerin toplam sayısına ulaşmada problem yaratmaktadır. Ancak, arşiv kayıtlarında, çeşitli yıllarda Türkiye’ye yerleştirilen Yugoslavya muhacirlerine ait belgelerin tek tek incelenmesi sırasında, Boşnak ya da Bosnalı şeklindeki bilgiler ile muhacirlerin arazi, ev, yerleşim yerlerine ilişkin cetvellerdeki bilgiler esas alınmıştır. Bu bilgilerden yola çıkarak da, Boşnakların Türkiye’deki iskân süreçleri değerlendirilmeye çalışılmıştır.

⁹¹ D.İ.E.Y., C. 4, Ankara, 1931, s. 68-69. BCA, M.G.M., 030.10.0.0/81.531.8, S.16211/5996, D. 81/49, 24.6.1935.

⁹² Vladan Jovanović, “İseljavanje Muslimana iz Vardarske Banovine: İzmeđu Stihije i Državne Akcije”, *Pisati istoriju Jugoslavije: Videnje Srpskog Faktora*, Beograd, 2007, s. 88.

⁹³ BCA, B.K.K., 030.10.0.0/250.691.9, D. 4327, 28.5.1929.

Vilâyet-Livâ	Kaza-Karye	Boşnak Sayısı	Toplam	Tarih
İzmir Vilâyeti	Merkez	111		19.03.1923
	Karaburun	50		
	?	230		
	Kuşadası	5		
	?	14		
	Çeşme	480		
	Ödemiş	77		
		132		
		7		
		Tire	25	
	Foça	315	1446	
Kocaeli Livâsı	Adapazarı	6687		Mart 1923
	Karamürsel	19104		
	Kandıra	48	8639	
Konya Vilâyeti	Merkez	1291	1291	
	Ereğli			
	Akşehir			
Bursa (Ertuğrul Livâsı)	Yenişehir	160		01.02.1923
	İnegöl	1203 (Erkek) 1351 (Kadın)	2714	
İstanbul Vilâyeti	Sakrıköy (Viranbosta Karyesi)	8 (Erkek) 10 (Kadın)	18	
	Kâğıdhâne	12 (Erkek) 7 (Kadın)	19	

Çorum Livâsı	Hüseyin Ayater'in Kal'a Hisar	300 (Erkek) 5 (Kadın)	305	28.12.1923
		Toplam	14.432	25.01.1923

Tablo 2: 1923'te Türkiye'ye Gelen Boşnak Muhacir Sayısı

Tablodan da anlaşılacağı üzere en çok Boşnak muhacir göçü Marmara Bölgesi'ne olmuştur. Bununla beraber diğer bölgelere de dönemin şartlarına göre göç olmuştur. Nitekim bu dönemde Türkiye'nin de bu göçleri teşvik etmesiyle, Türkiye'ye Yugoslavya'dan göçler devam etmişti.⁹⁴ Cevat Geray'ın tespitlerine göre 1923-1938 arasındaki dönemde Yugoslavya'dan 111.273 göçmen Türkiye'ye gelmiştir.⁹⁵ Türkiye'ye gelen muhacirlerin, mübadillerin yanı sıra, bütün nüfusun sağlıklı ve üretici bir hâlde çoğalması konusunda çeşitli önlemler alınmıştır.

Sonuç

Öteden beri, çevre ülkelerinde yaşayan İslâvlar, Boşnaklar'ın kendilerinin millî bir parçası olduğu iddiasını durmaksızın ileri sürerek bunu zorla benimsetmeğe çalışmış ve bu uğurda savaş, işgâl, siyasî baskı, beyin yıkama, zorla din değiştirme, göç ettirme, kundaklama, göçmen getirme, mallara el koyma, hapis, öldürme, soykırım vs yöntemler pervasızca uygulanmıştır.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, 1919 yılında Versay'da toplanan sömürgeciler, daha sonra Yugoslavya olarak ad alacak bir devlet kurdular ve idaresini Sırlar'a verdiler. Bosna da bu yeni devletin bir parçası oldu. İşbu devletin kuruluşu Versay'da olgunlaştırılırken, Sırlar, Hırvatlar ve Slovenler, kurulacak devletin şekli, işleyişi ve halkların hakları konularında kendi aralarında müzakerelerde bulunmakta idiler. Ancak, o zamanlar, Boşnaklar'a söz hakkı verilmemiştir. Bu müzakerelerden birisinde, önde gelen Hırvat siyasetçilerin birisi ve Yugoslavya'nın kuruluşundaki belgelerde Nikola Paşiç'in yanı sıra imzası bulunan Ante Tırumbiç, Sırbistan Başbakanı Sitoyan Pirotiç'e "Bosna'yı ne yapacaksınız?" diye sorunca, Pirotiç'in cevabı şu olmuş: "*Bosna'yı bize bırakın; bizim Bosna ile ilgili kolay bir çözümümüz var. Ordumuz Dirina nehrini geçer geçmez Türkler'e (Boşnaklar'a) 24 saat, en çok 48 saat süre verilecektir. Daha önce Sırbistan'da yapmış olduğumuz üzere, verilen süre içerisinde dedelerinin dinine dönmeyenleri tümü kesilecektir.*" Nitekim, düşündükleri canavarlıkları daha

⁹⁴ Önder Duman, "Atatürk Döneminde Balkan Göçmenlerinin İskân Çalışmaları(1923-1938)", *Atatürk Yolu*, S. 43, Bahar 2009, ss. 473-490.

⁹⁵ Cevat Geray, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler (1923-1961)*, Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi, Ankara, 1962, Ek: Tablo 2.

sonraları sürekli olarak icra ettiler; “*Sirebrenisa Soykırımı*” bunun son örneğidir. Yugoslavya Krallığı’nda, Avusturya-Macaristan döneminde Boşnaklar’a ve ülkedeki bütün Müslümanlar’a edilen zulüm artarak devam etti. Meselâ, “*Şahoviçi Katliamı’nda*” bütün bir yerleşim birimi yok edildi. Bu yaşanan siyasî, sosyal ve iktisadî baskılar neticesinde Boşnakların yüz yılı aşkın süren gçleri meydana gelmiştir.

19. yüzyılın sonlarında dünyanın çeşitli yerlerine göç etmek zorunda kalan Boşnaklar, tedrici olarak başta Osmanlı topraklarına 20. yüzyılda Anadolu’ya göçmüşlerdir. Sonradan kurulan Sırp-Hırvat-Sloven dönemi siyaseti anti-İslamcı bir politika gütmüştür. Boşnaklara yönelik uygulanan gç politikası Boşnaklar üzerinde derin tahribatlara sebep olmuştur. Uygulanan ağır yaptırımlar ile birçok Boşnak vatandaş hayatını kaybetmiştir. Geri kalanları ise zorunlu olarak göçmen sıfatıyla güvenebilecekleri ve sığınacakları yerlere gitmişlerdir. İşte bu yerlerden en önemlisi de Türkiye olmuştur. Özellikle bu yıllarda Boşnaklar, Türk ve Anadolu insanına din ve kültürel baē ile baēlanmışlar, Türkiye’ye kısa sürede uyum saēlamışlardır. Bugün bile o dönemden göçen insanların torunları Türkiye sınırları içerisinde yaşamaktadırlar. İstanbul, Ankara, İzmir, Sakarya, Adana, Sivas, Kütahya, Karamürsel, Bursa sınırlarında çokça Boşnak vatandaş yaşamaktadır.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

1. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Toprak İskân Genel Müdürlüğü (T.İ.G.M),
BCA, Bakanlar Kurulu Kararları Evrakı (B.K.K.).

2. Yabancı Arşivler

Arhiv Grada Sarajevo (AGS),

Arhiv Yugoslavia (AJ).

3. Resmi Yayınlar

D.İ.E.Y., C. 4, Ankara, 1931.

Düstur, III. Tertip, C. 5, Ankara, 1969.

Düstur, Tertip 3, C. 16, Ankara, 1934, Ek. 97-21, 8.3.1922.

Düstur, Tertip 3, C. 5, Ankara, 1969.

Düstur, Tertip 3, C. 5, İstanbul 1322 (1917).

Düstur, Tertip 3, C. 2, Ankara, 1953.

Düstur, Tertip, 3, C. 7, Ankara, 1925.

Lozan Sulh Muahadenamesi MukaveleNamesi 24 Temmuz 1339-1923.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi (TBMM), Devre: 2, İçtima: 3, C. 20, 31.12.1925.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: I, İçtima: I, C. 18 (1.3.1922).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, İçtima: I, C. 3, Ankara, 1975.

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: V, İçtima: I, C. 6.

4. Gazeteler

Akşam, 30 Ocak 1923.

Cumhuriyet, 30 Ocak 1923.

Cumhuriyet, 5 Kanûn-ı sâni 1929.

Hâkimiyet-i Milliye, 30 Ocak 1923.

5.Araştırma Eserler

- ALP, İlker, "1990'larda Yugoslavya ve Bosna-Hersek", *Trakya Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C.1, s.1, Ocak-2011, s.1-50.
- ALP, İlker, "Soğuk Savaş Sonrasında Sancak'taki Gelişmelere Dair Bir Değerlendirme", *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi / Journal of Balkan Research Institute*, Cilt/Volume 6, Sayı/Number 2, Aralık/December 2017, ss. 227-260.
- ARI, Kemal, "Cumhuriyet Dönemi Nüfus Politikasını Belirleyen Temel Unsurlar," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C. VIII, S. 23, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara, Mart 1992.
- ARI, Kemal, "Cumhuriyet'in Nüfus Politikası", *Toplumsal Tarih*, S. 191, Kasım 2003.
- Kemal Arı, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yay., İstanbul, 2003.
- ATATÜRK, Mustafa Kemal, *Söylev ve Demeçler*, C. 2, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayını, Ankara, 1981.
- Atatürk'ün Milli Dış Politikası 2 Cilt (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923*, haz. Dışişleri Bakanlığı Arşiv Dairesi Başkanlığı, Kültür Bakanlığı Yayınları, Eskişehir, 1992.
- BEHAR, Cem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu (1500-1927)*, II, Ankara, 1996.
- BELLİ, Mihri, *Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 2006.
- Ministarstvo socijalne politike. Iseljenička služba, Izveštaj Narodnoj skupštini za 1926/27 god.*, Beograd, 1928.
- BOJİĆ, Mehmedalija, *Historija Bosne i Bošnjaka*, Šahinpašić, Sarajevo, 2001.
- BORA, Tanıl, *Bosna Hersek: Yeni Dünya Düzeni'nin Av Sahası*, 2. Basım, Birikim Yayınları, İstanbul, 1999.
- BORA, Tanıl, *Milliyetçiliğin Provokasyonu*, Birikim Yayınları, İstanbul, 1995.
- BURDETT, Anita L.P., (ed.by), *The Historical Boundaries Between Bosnia, Croatia, Serbia: Documents And Maps 1815-1945*, Archive Editions, 1995.
- BURDUR, Mithat, "Yugoslavya Ekseninde Bosna-Hersek 1918-1939", *Bosna-Hersek*, TDAV Yay., İstanbul, 1992.
- CASTELLAN, Georges, *Balkanların Tarihi*, çev. Ayşegül Yaraman, Milliyet Yayınları, İstanbul, 1993.
- CRNOVRŠANIN, H., -Sadiković, Nuro, Sandžak-Probjena Zemlja: Bosna, Sandžak Kosovo Kroz Historiju, Bosanska Riječ, Tuzla, 2001.
- ÇENGIÇ, Hajruddin, *Borba za Opstanak Bošnjaka u Sandžaku 1919-1926 godina*, Istina o jusufu Mehonjiću i Husejinu Boškoviću, Euro MH Komerc, Sarajevo, 1999.
- DUMAN, Önder, "Atatürk Döneminde Balkan Göçmenlerinin İskân Çalışmaları (1923-1938)", *Atatürk Yolu*, S. 43, Bahar 2009.

- DEDİJER, Vladimir, *History of Yugoslavia*, Mc Graw&Hill, New York, 1974.
- DELİORMAN, Altan, *Yugoslavya'da Müslüman Türk'e Büyük Darbe*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1976.
- ELDEM, Vedat, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomisi*, Ankara, 1994.
- EMGİLİ, Fahriye, "Mübadeleden Kurtulma Çabası Olarak: İhtidâ", *Ankara Üniver sitesi Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXXVIII, S. 45, Mart 2009, Ankara Üniversitesi basımevi, Ankara, 2009.
- ERDAL, İbrahim, *Mübadele Ulaşma Sürecinde Türkiye ve Yunanistan 1923-1925*, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2006.
- ERTAN, Temuçin Faik, "Lozan Görüşmeleri Sırasında Türk Heyeti ile TBMM Hükûmeti Arasındaki İlişkiler", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Sayı 18, C. VI, Temmuz 1990.
- Gazi Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923 Eskişehir-İzmit Konuşmaları*, yay. haz. Arı İnan, Ankara, 1996.
- GERAY, Cevat, *Türkiye'den ve Türkiye'ye Göçler (1923-1961)*, Türk İktisadi Gelişmesi Araştırma Projesi, Ankara, 1962.
- GÖNLÜBOL, Mehmet, ve SAR, Cem, "1919-1938 Yılları Arasında Türk Dış Politikası", *Olaylarla Türk Dış Politikası*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 1989.
- GRMEK, Mikro, GJİDARA, Marc, ve ŠİMAC, Neven, *Etničko Čišćenje: Povijesni Dokumenti o jednoj Srpskoj Ideologiji*, çev. Ivan Gotthardi Škiljan, Zagreb, 1993.
- Hasan Babayiğit'in anlatısı, *Göç Hikâyeleri Belgeseli*, 2 Bölüm, (<http://www.balkanskidom.com/showthread.php?t=1859>).
- HAYTA, Necdet ve ÖZKAN, Ayşe, "Berlin Antlaşması Sonrasında Sırbistan'da Türk Emlakı Meselesi", *Türk Tarihinde Balkanlar*, Sakarya Üniversitesi, Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi Yayınları, Editörler: Yrd. Doç. Dr. Zeynep İskefiyeli, Yrd. Doç. Dr. M. Bilal Çelik, Yrd. Doç. Dr. Serkan Yazıcı, Haziran 2013, C.II, s.813-836.
- HAYTA, Necdet ve ÖZKAN, Ayşe, "Sırbistan İdaresine Geçtikten Sonra Niş'teki Türk Emlakı Meselesi", *VII. Atatürk Kongresi*, 17-22 Ekim 2011, Makedonya.
- JOVANOVIĆ, Vladan, "Iseljavanje Muslimana iz Vardarske Banovine: İzmeđu Stihije i Državne Akcije", *Pisati istoriju Jugoslavije: Videnje Srpskog Faktora*, Beograd, 2007.
- KAHRAMANYOL, Mustafa, "Bosna ve Boşnaklar", *Türkiye Günlüğü*, Ankara, 2019, Sayı 137, ss.11-137.
- KALAYCIOĞLU, Ersin, "İki Dünya Savaşı Arasında Balkanlar'da Milliyetçilik Akımları", Murat Sarıca Anısına Sempozyum, Aybay Yayınları, 30-31 Ocak 1993, İstanbul, 1993.
- MERAY, Seha, *Lozan Barış Konferansı Tutanakları-Belgeler*, C. I, Kitap I, YKY, İstanbul, 1993.
- MUŠOVIĆ, Ulviha, "Osamdeset Godina od Zločina Nad Muslimanima u Šahovićima", *Danas*, 23 Kasım 2004.
- NYROP, Richard F. (ed.by), *Yugoslavia A Country Study*, United States of America, 1982.
- OBRADOVIĆ, M., *Agrarna reforma i kolonizacija na Kosovu 1918-1941*, Priština, 1981.

- ÖKSÜZ, Hikmet, "İkili İlişkiler Çerçevesinde Balkan Ülkelerinden Türkiye'ye Göçler ve Göç Sonrası İskân Meselesi (1923-1938)", *Atatürk Dergisi*, C. III, S. 1, 2000.
- ÖZKAN, Ayşe, *Bağımsızlıktan Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı'na Sırpalar (1878-1918)*, IQ Yayınları, İstanbul, 2013, s.179-212.
- ÖZKAN, Ayşe, "I. Dünya Savaşı'nda Sırbistan'ın Müslümanlara Karşı Tutumu", *Gazi Akademik Bakış*, Cilt 7 Sayı 14, Yaz 2014, ss. 49-70.
- ÖZTOPRAK, İzzet, *Türk ve Batı Kamuoyunda Millî Mücadele*, TTK Yay., Ankara, 1989.
- PENTZOPOULUS, Dimitri, *The Balkan Exchange of Minorities and Its impact on Greece*, London, 2002.
- PURİVATRA, Atif, *JMO u Političkom životu Kraljevine SHS*, Sarajevo, 1977.
- ROTHSCHİLD, Joseph, *East Central Europe Between the Two World Wars*, C. IX, Peter F. Sugar ve Donald W. Treadgold (ed.), *A History of East Central Europe*, University of Washington Press, 1974.
- SADİKOVIČ, Nuro ve CRNOVRŠANİN, *Sandžak-Probljena Zemlja: Bosna, Sandžak i Kosovo Kroz Historiju*, Bosanska Riječ, Tuzla, 2001.
- Sarajevski List*, brj. 238, 2 November 1918.
- SOYAK, Hasan Rıza, *Atatürk'ten Hatıralar*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.
- SOYSAL, İsmail, *Türkiye'nin Siyasal Antlaşmaları*, 1. Cilt, TTK Yay., Ankara, 2000.
- ŞİMŞİR, Bilal N., *Lozan Telgrafları I (1922-1923)*, TTK Basımevi, Ankara, 1990.
- Türk Göçmen ve Mülteci Dernekleri Federasyonu Dış Türkler Konusundaki Raporu*, İstanbul, 1974.
- Türk Parlamento Tarihi, TBMM-II. Dönem, 1923-1927, C. 1*, haz. Kazım Öztürk, TBMM Yay., Ankara.
- TEKELİ, İlhan, "Osmanlı İmparatorluğundan Günümüze Nüfusun Zorunlu Yer Değiştirmesi ve İskân Sorunu", *Toplum ve Bilim*, s.50, 1990.
- TÜRBEDAR, Erhan, "Boşnakların Tarih İçinde Uğradığı Mezalimler", *Uluslararası Suçlar ve Tarih 1*, ASAM, Ankara, 2006.